

DOI: 10.31110/consensus/2023-01/043-063

УДК (UDC) 94 (477.52) : 2-472-053.6 (1888/1919)

A BRIEF SKETCH OF THE HISTORY OF SUMY THEOLOGICAL SCHOOL (1888–1919)

Dmytro Kudinov*

Yurii Taraban**

Abstract

The relevance of this study is due, first of all, to the absence of works devoted to the history of the Sumy Theological School in the national historiography. It is indicated that the main obstacle to carrying out research on the topic is the lack of archival documents. The main group of sources of the article, on which the authors relied, are the publications of the journals of the meetings of the clergy of the Sumy school district, reports, lists of pupils, messages and appeals related to the life of the school, published in the periodicals of the eparchy – «Letter for the Kharkiv Eparchy», «Vedomosti and notes on the Kharkiv Eparchy». These materials made it possible to recreate a more or less complete picture of school life and realize the goal of the work – to reveal the most significant aspects of the functioning of the theological school in the city of Sumy at the end of the 19th – early 20th century.

The main text of the publication contains the following parts: a description of the circumstances of the foundation of the Sumy Theological School; description of the educational institution's finances (estimate, sources of replenishment); management of the school (congress of clergy of the Sumy school district, school board, school supervisor, custodian); teaching staff of the school; organization of educational work (educational disciplines, academic performance, Christian upbringing, cultural and educational events with the participation of students); closure of the educational institution. The authors emphasized the important role in the emergence of the educational institution of the Sumy deacon Fr. Vasyl Nikolskyi, Archbishop of Kharkiv and Okhtyrka Amvrosii (Klyucharyov), Sumy businessmen I.G. Kharitonenko and D.I. Sukhanov. Among the staff of the school, more attention was paid to its supervisor A.F. Gruzov and teacher F.F. Gorain according to the availability of sources.

The conclusions indicate the prospects for further research on the chosen topic. First of all, it is an interesting reproduction of the psychological atmosphere of the school, the nuances of the teachers' pedagogical creativity, the relationships within the student groups, as well as between students and teachers. The authors consider their research in the field of microhistory as a component of a complex of research on the history of secondary education institutions in Sumy.

Keywords: Sumy Theological School, Kharkiv and Okhtyr Eparchy, Archbishop Ambrose, Congress of Clergy of the Sumy School District, Arkady Gruzov, supervisor, school board, teachers, students, charity

---

* Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: dmytro.kudinov@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1516-576X>

** Philosophy Doctor in the field of study Education/Pedagogy, Senior Lecturer of the Department of History of Ukraine, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: yury.taraban@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8895-3751>

КОРОТКИЙ НАРИС ІСТОРІЇ СУМСЬКОГО ДУХОВНОГО УЧИЛИЩА (1888–1919 РР.)

Дмитро Кудінов*

Юрій Тарабан**

Анотація

Актуальність даного дослідження зумовлена, передусім, відсутністю у вітчизняній історіографії робіт, присвячених історії Сумського духовного училища. Указано, що основною перешкодою до виконання дослідження з теми є брак архівних документів. Основною групою джерел статті, на яку спиралися автори, є публікації журналів з'їздів духовенства Сумського училищного округу, звіти, списки вихованців, повідомлення та звернення, що стосувалися життя училища, розміщені у періодичних виданнях єпархії – «Листок для Харківської єпархії», «Відомості та замітки по Харківській єпархії». Ці матеріали дозволили в цілому відтворити відносно повну картину училищного життя й реалізувати мету роботи – розкрити найбільш значущі аспекти функціонування духовного училища в м. Суми наприкінці XIX – на початку XX ст.

Основний текст публікації містить такі частини: опис обставин заснування Сумського духовного училища; характеристика стану фінансів навчального закладу (кошторис, джерела поповнення); керівництво училищем (з'їзд духовенства Сумського училищного округу, правління училища, наглядач училища, блюститель); педагогічний склад училища; організація навчально-виховної роботи (навчальні дисципліни, успішність, християнське виховання, культурно-виховні заходи за участю учнів); закриття навчального закладу. Акцентовано вагому роль у появі навчального закладу сумського благочинного протоієрея Василя Нікольського, архієпископа Харківського й Охтирського Амвросія (Ключарьова), сумських підприємців І.Г. Харитоненка та Д.І. Суханова. Серед персоналу училища більша увага приділена його наглядачеві А.Ф. Грузову й викладачу Ф.Ф. Горайну за наявністю джерел.

У висновках зазначені перспективи подальших досліджень обраної теми. Передусім, цікаве відтворення психологічної атмосфери училища, нюансів педагогічної творчості викладачів, відносин всередині учнівських колективів, а також між учнями та педагогами. Авторі своє дослідження в галузі мікроісторії розглядають як складову комплексу досліджень з історії закладів середньої освіти м. Суми.

Ключові слова: Сумське духовне училище, єпархія Харківська й Охтирська, архієпископ Амвросій, з'їзд духовенства Сумського училищного округу, Аркадій Грузов, наглядач, правління училища, педагоги, учні, благодійність

Цитування: Кудінов, Д., & Тарабан, Ю. (2023). Короткий нарис історії Сумського духовного училища (1888–1919 рр.). *Консенсус*, 1, 43–63.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/44>

* доктор історичних наук, професор кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: dmytro.kudinov@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1516-576X>

** доктор філософії у галузі освіти/педагогіки, старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: yury.taraban@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8895-3751>

Постановка проблеми. Маловідомою сторінкою історії освіти міста Суми є існування в ньому закладу нижчої духовної освіти – Сумського духовного училища (СДУ). Це пояснюється кількома причинами. По-перше, до нашого часу майже не збереглися архівні документи, котрі б відбивали його сталий розвиток. На жаль, втрачений фонд документів, який роками накопичувався в самому СДУ. По-друге, закритий тип закладу, слабо інтегрованому в громадське життя м. Суми, зумовив майже повне замовчування його діяльності у місцевій пресі, на відміну, наприклад, від Сумського реального училища, чоловічих та жіночих гімназій. Нарешті, самі працівники училища не зберегли яких-небудь спогадів, принаймні, доступних дослідникові.

Огляд публікацій. Відповідно, суттєві прогалини джерел відбилися на стані дослідженні теми. Зокрема, ми можемо назвати лише кілька публікацій, автори яких порушували питання про функціонування училища. У першу чергу, варто указати на брошуру сумської краєзнавиці Л.П. Сапухіної «Навчальні заклади дореволюційних Сум» (2000), в якій вона стисло описала характер організації навчання СДУ та указала основні віхи його історії¹. Питання матеріальної підтримки бідних учнів училища розкрив у своїй книзі, присвяченій історії Сум, М.О. Манько². Подробиці заснування навчального закладу висвітлили автори даної публікації в нещодавньому своєму дописі³.

Уже під час роботи над указаною статтею ми звернули увагу на невикористані досі в цілях вивчення Сумського духовного училища періодичні видання епархії Харківської й Охтирської – «Листок для Харківської епархії» та «Відомості та замітки по Харківській епархії», матеріали яких стали основою для теперішнього нашого дослідження. З них ми отримали інформацію про кількість учнів та педагогів у різні навчальні роки, якість їхнього навчання, матеріальне забезпечення закладу освіти, оцінку діяльності його керівництва з боку з'їзду духовенства Сумського училищного округу. Доповнили ці відомості «Журнали» засідань Сумського повітового земського зібрання (звернення учнів СДУ за допомогою до Сумської земської лікарні та до Сумського комітету Харківського товариства поширення грамоти в народі), щорічні «Харківські календарі» (поіменний перелік педагогів), публікація в газеті «Сумський листок» (поїздка учнів училища в Крим влітку 1908 року), статут духовних училищ (загальні питання організації управління, навчально-виховної роботи закладу). Причини й обставини заснування СДУ висвітлені в мемуарах колишнього архієпископа Харківського й Охтирського Савви (Тихомирова). До джерел особового

¹ Сапухіна Л. Навчальні заклади дореволюційних Сум. Суми: б.в., 2000. С. 18–9.

² Манько М.О. Суми та сумчани у документах сучасників. Книга перша (1655–919). Суми: ВВП «Мрія-» ТОВ, 2005. С. 264–66.

³ Тарабан Ю.В., Кудінов Д.В. Заснування Сумського духовного училища: причини, обставини, причетні особи. *Сумські історико-краєзнавчі студії. Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (1 грудня 2022 р., Суми)*. Суми: СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2023. С. 68–3.

походження відносимо й спогади колишнього викладача Сумської І жіночої гімназії П.В. Ляхова, в яких міститься оцінка професійних та особистісних якостей його колеги, викладача духовного училища. Звернено увагу й на біографічні публікації, присвячені особам, причетним до заснування й подальшого розвитку навчального закладу⁴. Нарешті, авторами використані й документи зі справ Державного архіву Сумської області (ДАСО) фондів Сумської міської управи (Ф. 1), Сумського повітового революційного комітету (Ф. Р-2340), а також Державного архіву Харківської області – фонду Харківської духовної консисторії (Ф. 40). Із них використані відомості щодо змісту конфлікту СДУ із мешканцями прилеглих до нього територій, організації при училищі благодійного Братства св. Амвросія Медіоланського, а також подальшої долі споруди закритого зі встановленням радянської влади закладу духовної освіти.

Наявні джерела (окремі документи, матеріали преси, спогади тощо), хоча й в далеко не повній мірі відбивають минуле духовної школи, утім, усе ж таки, створюють основу для реалізації **мети дослідження** – розкрити найбільш значущі аспекти функціонування духовного училища в м. Суми наприкінці XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Уперше на території нинішньої Сумщини заклад духовної освіти був відкритий в Охтирці ще в дореформений період. Можемо виділити два основних чинники заснування тодішньої духовної школи: 1) церковно-канонічна регламентація церковного життя; 2) економічний розвиток повітових міст Слобожанщини.

Питання духовної освіти є складовою загальноцерковного укладу, що в цілому регулюється нормами церковно-канонічного права, а також іншими правилами, створеними на його основі. Одним з таких нормативних документів був Духовний регламент, укладений у 1721 р.⁵ У ньому передбачалося створення училищ для навчання кандидатів у священство при архієрейських будинках і монастирях. Діти духовенства повинні були вступати на навчання обов'язково та здобувати в училищах освіту для подальшого вступу до духовних семінарій (ті, хто відмовлявся, втрачали належність до духовного стану та усіх його привілеїв). Освітня реформа 1814 року та затвердження нових статутів духовних шкіл створили умови для розширення мережі закладів освіти. Станом на початок XX ст. у Російській імперії діяло 185 духовних училищ, у яких навчалося приблизно 30 тис. учнів⁶.

---

⁴ Буткевич Т.И. Высокопреосвященный Амвросий, архиепископ Харьковский. Биографический очерк. Харьков: Тип. Губ. правл., 1902. 349 с.; Иван Герасимович Харитоненко (†30 ноября 1891 года). Харьков: Тип. «Южного края», 1894. 24 с.; Протоиерей В.В. Никольский (некролог). *Известия и заметки по Харьковской епархии*. 1908. № 1. С. 133–36.

⁵ Матях В.М. Духовний регламент 1721 [Архівовано 8 березня 2016 у Wayback Machine]. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2004. Т. 2: Г–Д. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Dukhovny_reglament_1721

⁶ Макарьев Ф.Г. Реформа духовно-учебных заведений и, в частности, духовных училищ. *Христианское чтение*. 1906. № 1. С. 137–157.

Зважаючи на потребу навчання майбутніх кліриків, єпископ Слободсько-Український і Харківський Павло (Саббатовський) звернувся до комісії Синоду із клопотанням про ухвалу заснування духовного училища у м. Охтирка для навчання дітей духовенства Охтирського, Сумського, Лебединського і Богодухівського повітів Харківської губернії. Його відкриття відбулося 30 серпня 1819 р. Охтирське духовне училище функціонувало як заклад освіти, випускники якого у подальшому могли продовжити навчання у духовній семінарії та здобути священний сан або ж вступити на найнижчий щабель державної служби⁷.

Уже у пореформений період Охтирка почала значно поступатися м. Суми за рівнем економічного розвитку. Проведення до Сум залізниці в 1870-ті роки стимулювало підйом цукрової промисловості, машинобудування, харчової й металообробної галузей, ярмаркової торгівлі, сфери послуг. У свою чергу, зміни в господарстві міста призвели до зростання кількості населення й посприяли культурно-освітньому та духовному розвитку Сум. Зокрема, розбудовувалися нові храми й створювалися нові церковні громади, що детермінувало потребу в кадрах священнослужителів, а отже, і необхідність відкриття закладу духовної освіти.

Приводом до переведення з Охтирки до Сум духовного училища стала руйнація старого училищного будинку. Спочатку єпархіальне керівництво планувало побудувати новий триповерховий корпус в Охтирці. Утім, одразу виникли перешкоди цьому: неможливість улаштувати нову споруду на болотистому ґрунті без додаткових робіт з осушення землі, логістичні труднощі доставки будівельних матеріалів через віддаленість від залізниці повітового центру, відсутність на місці артілей, здатних виконати проект і, нарешті, брак коштів. Аргументом слугував також факт високої захворюваності учнів через розташування закладу в *«болотяній місцевості м. Охтирка»* (протягом восьми років, 1878–1885, з 1 200 учнів хворіло 890).

Натомість доцільнішою виявилася ідея переведення навчального закладу до Сум, котре демонструвало не лише високі темпи економічного та демографічного зростання, мало залізничне сполучення, але й відзначалося широкими благодійними ініціативами місцевих підприємців. Останні особливо урочисто приймали в себе архієпископа Харківського й Охтирського Амвросія (Ключарьова), що також не могло не відбитися на подальшому позитивному рішенні про переведення училища в Суми. Зокрема, під час приїзду архієпископа наприкінці 1882 р. квартиру для нього облаштував староста соборної церкви, почесний громадянин Д.І. Суханов. Він і його давній партнер у комерції І.Г. Харитоненко організували обіди на честь іменитого гостя. Обидва підприємці приємно вразили харківських гостей, котрі навзаєм згадали їх у дописі в *«Харківських єпархіальних відомостях»* в якості *«справжніх російських хлібосолів»*, які *«багатіють не в себе, а в Бога»*. Аргументом такої думці слугували не лише витрати на утримання владики під час його вояжу, але й внески

---

⁷ Филарет (Гумилевский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 3-х томах. Том 1. Харьков: Харьковський частный музей городской усадьбы, 2006. С. 266.

бізнесменів у духовну справу – реконструкція Спасо-Преображенського собору в Сумах (Д.І. Суханов) і зведення церкви св. Тихона в сл. Нижня Сироватка (І.Г. Харитоненко)⁸.

Крім того, І.Г. Харитоненко був відомий своїми пожертвами на користь духовних училищ та бідних церков Харківської єпархії⁹. Тож, немає нічого дивного в тому, що думка про переведення училища в Суми, озвучена благочинним і настоятелем соборної церкви в Сумах протоієреєм Василем Нікольським, одразу набула організаційних форм. Архієпископ доручив о. Василю схилити до фінансування проекту сумських підприємців, а міську думу – виділити ділянку. Сам владика Амвросій ініціював проведення в лютому 1886 р. у Сумах з'їзду духовенства Охтирського училищного округу для обговорення питання про переведення училища. Останній під впливом головуючого протоієрея Василя Нікольського підтримав побажання архієпископа Амвросія, який одразу порушив відповідне клопотання перед обер-прокурором Синоду¹⁰.

Міська влада виділила ділянку для будівництва училища на розі Троїцької вулиці та Павлівської площі. Кошторис будівництва формувався за рахунок пожертвувань різних благодійників (чималу суму запропонували І.Г. Харитоненко та Д.І. Суханов), фінансів, власне, самої єпархії, а також казни, Синоду та органів місцевої влади. Окремо училищна церква облаштувалася коштом як жертвувателів, так і єпархії. Її старостою спочатку був почесний громадянин Андрій Котенко. Почесним благодійником училища до 1898 р. був син І.Г. Харитоненка Павло Іванович. Останнього змінив на цій посаді інший благодійник – цукрозаводчик М.Й. Лещинський¹¹. До їх повноважень входило «сприяти можливо кращому утриманню по господарській частині грошовими та іншими, з власних зусиль,

⁸ Буткевич Т.И. Высокопреосвященный Амвросий, архиепископ Харьковский. Биографический очерк. Харьков: Тип. Губ. правл., 1902. С. 164–168; Илларионов С. Поездка преосвященного Амвросия в г. Сумы. *Харьковские епархиальные ведомости*. 1883. № 3. С. 37–40; Савва (Тихомиров). Хроника моей жизни: Автобиографические записки высокопреосвященного Саввы, архиепископа Тверского и Кашинского. Т. 1–9. Сергиев Посад: 2-я тип. А.И. Снегиревой, 1898–1911. Т. 8: (1886–1890 гг.). 1909. С. 19.

⁹ Буткевич Т. От Комитета по сбору пожертвованных на пособие бедным церквям и приходам Харьковской епархии. *Харьковские епархиальные ведомости*. 1889. № 19. С. 300; Иван Герасимович Харитоненко (†30 ноября 1891 года). Харьков: Тип. «Южного края», 1894. С. 8–9.

¹⁰ Буткевич Т.И. Высокопреосвященный Амвросий, архиепископ Харьковский. Биографический очерк. Харьков: Тип. Губ. правл., 1902. С. 212–214; Протоиерей В.В. Никольский (некролог). *Известия и заметки по Харьковской епархии*. 1908. № 1. С. 135; Савва (Тихомиров). Хроника моей жизни: Автобиографические записки высокопреосвященного Саввы, архиепископа Тверского и Кашинского. Т. 1–9. Сергиев Посад: 2-я тип. А.И. Снегиревой, 1898–1911. Т. 8: (1886–1890 гг.). 1909. С. 19.

¹¹ Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 21 сентября настоящего года. *Листок для Харьковской епархии*. 1899. № 20. С. 537; Самойлович И. Справочная книга для Харьковской епархии. Харьков: Тип. И.М. Варшавчика, 1904. С. 441; Харьковский календарь на 1898 год. Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 1898. С. 173.

разовими чи постійними пожертвами»¹². Натомість, блоститель отримував право оглядати училище та брати участь у засіданнях його правління по господарським справам із правом голосу.

Значні зусилля для фінансування будівництва приклала сама церква. Зокрема, в Охтирці був розпроданий будівельний матеріал на 20 тис. руб., Харківське єпархіальне жіноче училище виділило 8 тис. руб., правління єпархіального свічного заводу – 15 тис. руб., приходські церкви – 28 тис. руб., Ряснянський монастир – 30 тис. руб. Сам владику Амвросій пожертвував на справу будівництва училища 3 тис. руб. власних коштів¹³. Таким чином, зі 150-155 тис. руб., потрібних для зведення училища (за даними протоієрея, ключаря харківського кафедрального собору протоієрея Симеона Іларіонова), церква збрала понад 2/3 указаної суми¹⁴.

Проекти будівель духовного училища та гуртожитку при ньому (не зберігся) у неовізантійському стилі були виконані Харківським єпархіальним архітектором Володимиром Христіановичем Немкіним (1857-1908). В окремій споруді, вочевидь, знаходилася й училищна лазня. У дворі також були зведені магазини для збереження харчу (припустимо, всі ці приміщення будувалися дерев'яними). У самому ж навчальному корпусі були розміщені кухня та їдальня, квартири наглядача та його помічника. Тут на другому поверсі була облаштована домово церква на честь Охтирської ікони Божої Матері (донині збереглися лише окремі елементи інтер'єру, як-от різьблені двері)¹⁵. Назва церкви, запропонована архієпископом, успадкувала зв'язок із Охтиркою та особливим шануванням згаданої чудотворної ікони у місті попереднього знаходження училища. У 1890-ті роки у дворі також було побудоване одноповерхове приміщення лікарні (нині – один із корпусів обласної лікарні). При цьому 2 000 руб. на її спорудження виділили цукрозаводчики П.І. Харитоненко й М.Й. Лещинський¹⁶. Головний корпус опалювався трьома повітряно-паровими калориферами конструкції харківського інженера В.С. Покровського¹⁷.

¹² Уставы православных духовных семинарий и училищ, высочайше утвержденные 22 августа 1884 года, с относящимися к ним постановлениями святейшего Синода. СПб.: Синод. тип., 1888. С. 144-145.

¹³ Буткевич Т.И. Высокопреосвященный Амвросий, архиепископ Харьковский. Биографический очерк. Харьков: Тип. Губ. правл., 1902. С. 215-216.

¹⁴ Савва (Тихомиров). Хроника моей жизни: Автобиографические записки высокопреосвященного Саввы, архиепископа Тверского и Кашинского. Т. 1-9. Сергиев Посад: 2-я тип. А.И. Снегиревой, 1898-1911. Т. 8: (1886-1890 гг.). 1909. С. 58, 446.

¹⁵ Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 23 сентября настоящего года. *Листок для Харьковской епархии*. 1897. № 19. С. 496; Скибицька Т. Духовне училище, поч. 90-х рр. 19 ст. (архіт). Вул. Троїцька, 48. *Звід пам'яток історії та культури України. Сумська область (Матеріали до багатомногого «Зводу пам'яток історії та культури України»)* / [Ред.-вид. група тому: В. Павленко, О. Аленич, Н. Подоляка, Є. Осадчий, О. Коротя]. К.: б. в., 2017. С. 182-183.

¹⁶ Журнал Съезда духовенства Сумского училищного округа. № 1. 1894 года, сентября 20 дня. *Листок для Харьковской епархии*. 1894. № 22. С. 526.

¹⁷ Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 19 сентября 1903 года. *Листок для Харьковской епархии*. 1903. № 23. С. 694.

Розбудова СДУ сприяла розширенню забудови міста Суми. Поряд із корпусом училища з'явилися приватні садиби, вибудовані вздовж нової міської магістралі – Духовного провулку, названого так на честь навчального закладу (нині – частина вул. Івана Харионенка).

Корпус училища та однопрестольна Охтирсько-Богородична церква при ньому були освячені 20 вересня (за Григоріанським календарем) 1888 р. архієпископом Харківським і Охтирським Амвросієм і Сумським вікарним єпископом Петром (Лосевим). «Урочистості були найрозкішнішими, – писав у своєму листі протоієрей Симеон Іларіонов до колишнього архіпастиря єпархії Савви (Тихомирова), – обіди в училищі – Харитоненки й Суханова – старости соборного. Духовенства й сторонніх почесних гостей з'їхалося в такій кількості, що Сумам прийшлося бачити подібне зібрання вперше. Урочистості були того варті! Владика наш багато виніс на своїх плечах при зведенні цього училища, що обійшлося в півтораста тисяч, але за це створив нев'янучий монумент собі»¹⁸. Наглядач Матвій Преображенський і педагоги училища подарували архієпископові образ Амвросія Медіоланського з надписом «Основателю Сумского духовнаго училища, Высокопреосвященнейшему Амвросию, Архиепископу Харьковскому и Ахтырскому, отъ воспитателей и воспитанниковъ. Сентября 8 дня, 1888 г.»¹⁹.

Бюджет училища формувався не лише за рахунок плати за «право навчання», а й поповнювався коштами від казни, єпархії та благодійників. Наприклад, у 1897 р. половину суми на ремонт їдальні виділив клірик Сумської соборної церкви протоієрей Микола Фесенков²⁰. У 1898 р. П.І. Харитоненко профінансував влаштування училищного водогону на суму в 3500 руб.²¹ Не менш щедрим на допомогу виявився його наступник на посаді піклувальника СДУ М.Й. Лещинський. Лише у 1902 р. на потреби училища він пожертвував 1 685 руб.²² Попри це, у перші роки існування закладу відчувався значний дефіцит коштів, який перекиривався за рахунок збільшення оплати за «право навчання», а також добровільного збору коштів церковними старостами та духовенством²³. В окремі роки СДУ досягало

¹⁸ Савва (Тихомиров). Хроника моей жизни: Автобиографические записки высокопреосвященного Саввы, архиепископа Тверского и Кашинского. Т. 1–9. Сергиев Посад: 2-я тип. А.И. Снегиревой, 1898–1911. Т. 8: (1886–1890 гг.). 1909. С. 522.

¹⁹ Буткевич Т.И. Высокопреосвященный Амвросий, архиепископ Харьковский. Биографический очерк. Харьков: Тип. Губ. правл., 1902. С. 234–235.

²⁰ Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 23 сентября настоящего года. *Листок для Харьковской епархии*. 1897. № 19. С. 494.

²¹ Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 22 сентября настоящего года. *Листок для Харьковской епархии*. 1898. № 19. С. 512.

²² Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 19 сентября 1902 года. *Листок для Харьковской епархии*. 1902. № 24. С. 690.

²³ Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 10 сентября сего 1892 года. *Листок для Харьковской епархии*. 1892. № 20. С. 502–503.

профіциту, котрий, однак, не означав заможне функціонування закладу. Через це з'їзди Сумського училищного округу неодноразово відхиляли прохання викладачів і наглядців про збільшення оплати праці, а священиків – про безкоштовне навчання їхніх синів. У 1900 р. кошторис СДУ склав 30 627 руб. 21 коп.²⁴, у 1902 р. – 31 973 руб. 56 коп.²⁵, у 1908 р. – 35 069 руб. 11 коп.²⁶ Витрачалися ці кошти як на зарплату працівникам, так і на нагальні потреби училища – ремонтні матеріали, продукти харчування, постільна білизна, одяг, взуття (наприклад, у 1902 році купувалося чимало пар «чобіт елецких»).

Керівництво закладом здійснював наглядач та правління училища, що комплектувалося як духовними, так і світськими особами. Зокрема, два члени від осіб духовного звання обиралися з'їздом духовенства Сумського училищного округу (у в 1890-ті роки – протоіерей Василь Федоров і протоіерей Павло Клементьєв). Від самого училища до його складу входили наглядач та його заступник, а також два викладачі. На 1903 р. цей контингент був представлений наступними особами: А. Грузов (наглядач), Я. Матусевич (заступник), Ф. Гораїн і М. Гальковський (викладачі). Члени правління обиралися на три роки й зобов'язувалися займатися поточними справами училища: прийом / звільнення учнів; розгляд відомостей про успішність і поведінку учнів; складання загальних списків після проведених іспитів; заохочення успішних учнів; придбання книг для бібліотеки; складання кошторису училища; питання утримання учнів; кадровий обіг працівників закладу тощо²⁷. До посадових обов'язків наглядача входило здійснення загального управління закладом, а паче нагляд за навчально-виховною діяльністю. Також він головував на засіданнях правління училища та координував його діяльність²⁸.

Зазначений з'їзд духовенства виконував наглядову функцію за станом матеріального забезпечення навчального закладу, санітарно-гігієнічним станом, якістю продуктів тощо й порушував перед правлінням питання фінансового характеру – загальні аспекти утримання училища, встановлення зборів із духовенства на цей предмет, спрямування доходів від продажі вінчиків та аркушів дозволеніх молитов на користь училища, надання знижок чи позбавлення від оплати тих чи інших учнів, розгляд клопотань з боку батьків та персоналу закладу, висновків ревізійного комітету училища. Зокрема, на засіданні 19 вересня 1891 р.

---

²⁴ Журнали Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 21 сентября настоящего года. *Листок для Харьковской епархии*. 1899. № 20. С. 537.

²⁵ Журнали Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 19 сентября 1902 года. *Листок для Харьковской епархии*. 1902. № 24. С. 691.

²⁶ Журнали Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 19 сентября 1907 года. *Известия и заметки по Харьковской епархии*. 1907. № 20. С. 246.

²⁷ Уставы православных духовных семинарий и училищ, высочайше утвержденные 22 августа 1884 года, с относящимися к ним постановлениями святейшего Синода. СПб.: Синод. тип., 1888. С. 129–136.

²⁸ Ibid. С. 137–139.

розглядалися питання про утримання гуртожитку в прийдешньому році, витрат коштів закладу тощо²⁹. Крім того, з'їзд обирав членів правління училища з представників місцевого духовенства³⁰. З'їзд скликався раз на рік, традиційно у вересні. В окремих випадках у справи училища, «що мали особливу важливість» (кадрові пропозиції, висування кандидатів на нагороди, облік прийому та переведення учнів), втручався й сумський вікарний єпископ³¹. Навчально-виховна діяльність училища перебувала під опікою правління Харківської духовної семінарії: обговорення програм предметів, що викладалися в училищі; надання навчальних посібників; контроль за розкладом годин і іспитів; прийом звітів із навчально-виховної роботи; влаштування ревізії навчально-виховної роботи³². Найвищу владу над СДУ мав архієпископ, який за потреби міг будь-коли проінспектувати заклад, надавав правлінню «предписання», у тому числі, стосовно відсторонення від посади будь-якого працівника училища, відправляв у відпустку наглядача училища та його помічника, нагороджував чи ініціював нагородження педагогів училища, дозволяв відкриття в ньому паралельних класів тощо³³.

Протягом існування СДУ його послідовно очолювали статський радник М.М. Преображенський, кандидат богослов'я протоієрей А.Ф. Грузов, протоієрей К.М. Селівановський. Найдовше на посаді наглядача перебував саме Аркадій Грузов, котрий користувався значним авторитетом як серед педагогів і учнів закладу, так і серед громадськості м. Суми. Духовенство Сумського училищного округу неодноразово відзначало його «ревну турботу про благо училища», а також те, що під його керівництвом «господарство училища ведеться зразково». Уже в перші роки свого керівництва (на посаді наглядача з 1892 р.) він домігся виправлення його кошторису. Загалом, А.Ф. Грузов відзначався економною витратою училищних коштів, умінням залучати благодійні кошти і батьківською турботою про незаможних учнів³⁴. Дати життя Аркадія Федоровича наразі виявити не вдалося.

²⁹ От Правления Сумского духовного училища. *Листок для Харьковской епархии*. 1891. № 16. С. 417.

³⁰ Уставы православных духовных семинарий и училищ, высочайше утвержденные 22 августа 1884 года, с относящимися к ним постановлениями святейшего Синода. СПб.: Синод. тип., 1888. С. 125.

³¹ Список дел, подлежащих ведению и решению преосвященного викария Харьковской епархии – епископа Сумского. *Листок для Харьковской епархии*. 1903. № 7. С. 196.

³² Уставы православных духовных семинарий и училищ, высочайше утвержденные 22 августа 1884 года, с относящимися к ним постановлениями святейшего Синода. СПб.: Синод. тип., 1888. С. 127–129.

³³ Уставы православных духовных семинарий и училищ, высочайше утвержденные 22 августа 1884 года, с относящимися к ним постановлениями святейшего Синода. СПб.: Синод. тип., 1888. С. 119–120.

³⁴ Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. 40. Оп. 79. Спр. 1. 20 арк.; Журнали Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 2 сентября сего 1893 года. *Листок для Харьковской епархии*. 1893. № 18. С. 438; Журнал Съезда духовенства Сумского училищного

Відомо, що він закінчив Московську духовну академію (МДА) в 1876 р. зі ступенем кандидата богослов'я. До 1890 р. викладав історію, географію та педагогіку послідовно в Московському Комисарівському технічному, Олександро-Маріїнському та Маріїнському жіночому училищах в Москві. У 1890 р. відбулася його священницька хіротонія і отця Аркадія було призначено настоятелем Вознесенської церкви сл. Піски біля м. Ізюм. Нарешті, влітку 1892 р. був призначений наглядачем училища. Уже до 1903 р. А.Ф. Грузов мав низку нагород: орден св. Станіслава III ст., наперсний хрест, камилавка, срібна медаль в пам'ять царювання імператора Олександра III і знак Червоного Хреста³⁵. Від 1898 р. він очолював Білопольське братство ревнителів віри та церкви православної в ім'я Пресвятої Богородиці, що в період революційного лихоліття 1905-1907 рр. зайняло консервативну позицію.

У 1891 р. до штату училища входили наглядач, його помічник (обидва – законовчителі), сім викладачів, п'ять наглядачів-репетиторів, бібліотекар (у 1890-ті роки ним був С. Посельський), діловод (у 1890-ті роки – Тимофій Лепьошкін і Василь Сокольський), економ. У 1913 р. в училищі працювали два законовчителі і вісім учителів, у тому числі, дві жінки, п'ять наглядачів-репетиторів. За здоров'ям учнів стежив спочатку училищний фельдшер (Т. Король, який на цій посаді перебував ще в період існування училища в Охтирці), а потім лікар (посада впроваджена в 1894 р.). Для потреб оздоровлення вихованців правлінням училища формувався окремий «лікарняний училищний капітал». У 1892 р. він становив суму в 2 тис. руб.³⁶ Принагідно зауважимо, що до часу побудови окремого корпусу лікарні СДУ його вихованці проходили оздоровлення в Сумській земській лікарні, що розташовувалася неподалік³⁷. До посад наглядачів-репетиторів допускалися випускники духовних семінарій; викладачів – особи, котрі закінчили заклади вищої духовної чи світської освіти.

округа. № 1. 1894 года, сентября 20 дня. *Листок для Харьковской епархии*. 1894. № 22. С. 527; Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 23 сентября настоящего года. *Листок для Харьковской епархии*. 1897. № 19. С. 496; Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 22 сентября настоящего года. *Листок для Харьковской епархии*. 1898. № 19. С. 513; Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 21 сентября настоящего года. *Листок для Харьковской епархии*. 1899. № 20. С. 540.

³⁵ Список лиц, служащих в Сумском духовном училище за 1902–1903 учебный год. *Листок для Харьковской епархии*. 1903. № 16. С. 494–495.

³⁶ Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 10 сентября сего 1892 года. *Листок для Харьковской епархии*. 1892. № 20. С. 503; Журнал Съезда духовенства Сумского училищного округа. № 1. 1894 года, сентября 20 дня. *Листок для Харьковской епархии*. 1894. № 22. С. 525; Харьковский календарь на 1891 год. Харьков: Тип. губ. правл., 1891. С. 142; Харьковский календарь на 1914 год. Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 1914. С. 119.

³⁷ Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 15, 16, 17, 18 и 19 сентября 1890 года. С приложениями. Харьков: Тип. И.М. Варшавчика, 1891. С. 122–123.

При заснуванні СДУ викладацький склад частково був переведений із Охтирки, а частково поповнений з числа місцевих педагогів. Так, до Сумського духовного училища з Охтирки перевелися наглядач, статський радник М.М. Преображенський, його помічник О.Д. Угринович, учителі російської та церковно-слов'янської мов П.Л. Кохановський і В.В. Сукачов, грецької мови – П.М. Попов, латини – І.В. Сукачов. З них справжнім старожилом училища виявився Володимир Васильович Сукачов, який розпочав викладання в духовному закладі у 1880 р. і пропрацював в ньому щонайменше до Першої світової війни³⁸.

Доволі докладні відомості про педагогів СДУ маємо за перше десятиліття ХХ ст. У 1902/03 н. р. викладачем російської й церковно-слов'янської мов, окрім згаданого вище В.В. Сукачова, був випускник Чернігівської духовної семінарії й Санкт-Петербурзької духовної академії (СПбДА), кандидат богослов'я Федір Федорович Горайн³⁹. У 1900–1910–ті роки він також викладав деякий час у Сумських І-й та ІІ-й жіночих гімназіях і був співзасновником чоловічої приватної гімназії. Подібна академічна мобільність підтримувалася високими фаховими якостями педагога, що й засвідчується відгуком колишньої сумської гімназистки О. Коровкіної, процитованим у спогадах П.В. Ляхова: «Це був чудовий вчитель і найдобріша людина. Він, як нам здавалося, дуже любив свій предмет, бо розповідав завжди цікаво, залучаючи додатковий матеріал. Перед уроком він видавав черговій учениці картини на тему уроку, окрім карток. Наочність у викладанні історії дуже полегшувала вивчення всіх розділів історії. Після закінчення кожного розділу на стінах класу вивішувалися всі картини та карти по даному розділу, і Федір Федорович викликав нас для узагальнення матеріалу, вимагаючи розповісти не лише матеріал підручника, а й те, що він нам розповідав на додаток до підручника... Мова його лилася завжди гладко, і клас, затамувавши подих, слухав його пояснення. Пам'ятаю, з яким захопленням читали ми рекомендовану ним художню літературу, наприклад, чудовий роман «Айвенго». У клас Федір Федорович приходив лише з класним журналом та маленьким записничком»⁴⁰.

У 1902/03 н. р. викладачем арифметики та географії був випускник МДА, кандидат богослов'я М.М. Гальковський (в СДУ з 1896 р.), викладачем грецької мови – випускник МДА, кандидат богослов'я – О.М. Литкевич (з 1899 р.), викладачем латинської мови – випускник СПбДА, кандидат богослов'я – О.Г. Дьяков (з 1901 р.), викладачем церковного співу – випускник Харківської духовної семінарії П.К. Карпов

³⁸ Список лиц, служащих в Сумском духовном училище за 1902–1903 учебный год. *Листок для Харьковской епархии*. 1903. № 16. С. 496; Харьковский календарь на 1891 год. Харьков: Тип. губ. правл., 1891. С. 142; Харьковский календарь на 1914 год. Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 1914. С. 119.

³⁹ Список лиц, служащих в Сумском духовном училище за 1902–1903 учебный год. *Листок для Харьковской епархии*. 1903. № 16. С. 495.

⁴⁰ Воспоминания бывшего учителя истории о работе в Сумской I-й женской гимназии в 1912–1916 гг. Ляхова Павла Васильевича: рукопись. Л. 22–25.

(з 1902 р.), викладачем підготовчого класу – випускник Харківської духовної семінарії В.В. Покровський (з 1886 р.)⁴¹. Останній також викладав деякий час спів у Сумській Олександрівській гімназії⁴². У 1905/06 н.р. і 1907/08 н.р. залишався той самий викладацький склад, за виключенням викладача арифметики, географії та природознавства. Цю посаду тоді займав кандидат богослов'я В.Д. Шишов (з 1905 р.)⁴³. У цілому, кадровий склад училища відзначався стабільністю й відсутності плинності кадрів, що непрямо вказує на здоровий психологічний клімат усередині закладу. Варте уваги й те, що в СДУ у добірї учительських кадрів дотримувалися статутних вимог про пріоритетне допущення на посади викладачів передусім осіб із академічною освітою⁴⁴.

Прізвища згадуваних педагогів фігурують у зверненнях до поліції та Сумської міської управи в 1905–1906 рр., коли відбувся конфлікт між СДУ та його сусідами – приватними власниками. Спочатку викладачі звернулися до поліції та міської управи з вимогою покарати власника сусідньої садиби купця Басова за те, що той розпоряджається звалювати гній у яр поблизу території училища. До того ж ганебному прикладові слідували й інші містяни, в тому числі, голова Сумської повітової земської управи М.М. Петрицев. Утім, навіть після того, як міський пристав склав протокол на порушників, ситуація не змінилася. Отже, дедалі зберігалася загроза санітарному становищу училища, що примушувало його працівників діяти жорсткіше правил християнської терпимості⁴⁵.

Загальний санітарний стан, технічна справність приміщень і обладнання училища, забезпечення побутових потреб учнів і учителів, керівництво будівельними роботами і ремонтом приміщень покладалися на економа. У 1880–90-ті роки ним був відставний фельдфебель Петро Тихонович Трегубов⁴⁶. Значна увага приділялася санітарному порядку проживання пансіонерів училища. Зокрема, в 1891 р. було вирішено забезпечити їх здоровими та гігієнічними однорідними постільними речами (пеньковий матрац, подушка з оленячої вовни, вовняна ковдра, три лляні простирадла, три наволочки «білого крапцого коленкору») рахунком батьків⁴⁷.

⁴¹ Список лиц, служащих в Сумском духовном училище за 1902–1903 учебный год. *Листок для Харьковской епархии*. 1903. № 16. С. 495–496

⁴² Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1902. № 10. С. 76.

⁴³ ДАСО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 90; Список лиц, служащих в Сумском духовном училище за 1907–1908 учебный год. *Известия и заметки по Харьковской епархии*. 1908. № 11. С. 684–686.

⁴⁴ Уставы православных духовных семинарий и училищ, высочайше утвержденные 22 августа 1884 года, с относящимися к ним постановлениями святейшего Синода. СПб.: Синод. тип., 1888. С. 140.

⁴⁵ ДАСО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 2, 13, 29, 90, 117.

⁴⁶ Журнал Съезда духовенства Сумского училищного округа. № 1. 1894 года, сентября 20 дня. *Листок для Харьковской епархии*. 1894. № 22. С. 526.

⁴⁷ Журнал Правления Сумского духовного училища о введении однообразных постельных приборов для всех своекоштных воспитанников, помещающихся в здании Сумского духовного училища. Утвержден резолюцией Его Высокопреосвященства 14 апреля сего 1891 года. *Листок для Харьковской епархии*. 1891. № 9. С. 190–193.

Вагоме значення сумське духовенство та педагоги училища приділяли болючому питанню матеріальної підтримки бідних учнів. Так, вже під час заснування закладу була встановлена одна стипендія для найбіднішого та найуспішнішого вихованця. У 1889 р. на відсотки з капіталу в 2 500 руб., пожертвованого духовенством, в училищі була заснована ще одна стипендія імені єпископа Амвросія для відмінників із родин духовенства. Окрім виплати 100 руб., такий учень повністю забезпечувався для проживання в пансіоні. У 1903 р. за рішенням міської думи в СДУ була встановлена стипендія імені протоієрея В.В. Нікольського⁴⁸. У 1907 р. загальна кількість стипендіатів в СДУ сягнула 40 осіб⁴⁹.

Нарешті, в 1898 р. з метою надання допомоги малозабезпеченим учням в училищі було відкрито Братство св. Амвросія Медіоланського. Станом на 1907 р. його членами були 55 осіб (15 пожиттєвих і почесних та 40 дійсних), у тому числі, всі педагоги СДУ. До керівного складу братства входили: наглядач училища А. Грузов (голова братства), помічник наглядача Я. Матусевич (скарбник), протоієреї М. Фесенков і І. Дмитрієв, учителя училища В. Покровський і Ф. Гораїн (діловод). Серед почесних і пожиттєвих членів були митрополит Київський Флавіан, архієписком Харківський і Охтирський Арсеній, а також представники підприємницької еліти регіону – П.І. Харитоненко, М.О. Суханов, М.Й. Лещинський, М.М. Лещинська. Кошти братства формувалися за рахунок членських внесків, які щорічно сплачувалися в розмірі від 3–6 руб. (від дійсних членів) до 100 руб. (від почесних членів), а також із сум, зібраних за підписними листами та від влаштування благодійних концертів. Витрачалися вони переважно на оплату навчання й проживання в пансіоні, на одяг, підручники і проїзд учнів додому. Зокрема, у 1906–1907 рр. на першу вказану статтю витрат Братство спрямувало 290 руб.⁵⁰

Училище функціонувало за регламентом, передбаченим для нижчих духовних закладів освіти. Навчальна програма була наближена до програми чотирикласної гімназії. Дітлахи у віці 9–12 років могли починати навчання в підготовчому класі (дворічний термін), де опановували основи знань із Закону Божого, церковно-слов'янського читання, російської мови, арифметики, чистописання та церковного співу. В основних класах училища учні вивчали священну історію Старого та Нового Заповітів, православний катехізис, церковно-богослужбовий устав, російську,

⁴⁸ Манько М.О. Суми та сумчани у документах сучасників. Книга перша (1655–1919). Суми: ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2005. С. 264; Сапухіна Л. Навчальні заклади дореволюційних Сум. Суми: б.в., 2000. С. 18.

⁴⁹ Журнали Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 19 сентября 1907 года. *Известия и заметки по Харьковской епархии*. 1907. № 20. С. 247.

⁵⁰ ДАХО. Ф. 40. Оп. 79. Спр. 1. 20 арк.; Манько М. О. Суми та сумчани... С. 265; Отчет Братства св. Амвросія Медіоланського при Сумском духовном училище для вспомошествования нуждающимся воспитанникам сего училища за период времени от 19-го сентября 1906 г. по 19-е сентября 1907 г. *Известия и заметки по Харьковской епархии*. 1908. № 6. С. 805–809.

церковнослов'янську, грецьку мови, латинь, географію, арифметику, чистописання, церковний спів⁵¹.

Загалом, перелік навчальних дисциплін свідчить про повноцінну загальноосвітню підготовку, яку отримували вихованці на рівні чоловічих прогімназій Міністерства народної освіти. Учні, які мали освітні успіхи, заохочувалися преміями та книгами. Ті, хто демонстрував низькі показники в навчанні, виключалися із закладу або залишалися на «повторний курс». Останніх у 1891 році нараховувалося 33 особи (ще 14 залишені в тому ж класі через пропуски занять в зв'язку із хворобою), що складало понад 18% від загалу учнів. Через «малоуспішність» були виключені 5 учнів. Декілька десятків вихованців були переведені до наступних класів із вимогою повторного складання іспитів (здебільшого з латини та еллініки). Усі ці факти свідчать на користь високої вимогливості до знань учнів та відповідальне ставлення педагогічного кадру до своїх обов'язків⁵². Особи, котрі успішно склали випускні іспити і тим самим підтверджували «завершення повного курсу наук», переводилися надалі на навчання до Харківської духовної семінарії. Зокрема, в 1891 р. таких було 23 особи. Ті, хто не продовжував навчання в середній ланці системи середньої духовної освіти, нерідко поступали на церковну службу псаломщиками або дияконами.

Наскільки достатньо училище було забезпечене бібліотечним фондом і засобами навчання важко визначити. Відомо, що час від часу його вихованці зверталися по допомогу за матеріалами до Сумського комітету Харківського товариства поширення в народі грамоти, який у 1901 році облаштував «освітній музей» – фонд безкоштовного використання навчальних посібників («картини з російської історії та географії», ентомологічні колекції, опудала тварин, анатомічні моделі тощо)⁵³.

За кількістю учнів Сумське духовне училище значно поступалося іншим чоловічим закладам середньої освіти, які нараховували понад 300 вихованців кожний. Максимально училище могло навчати 200 учнів з розрахунку до 40 учнів у кожному класі, із підготовчим включно. На практиці в СДУ перебувало, як правило, менше вихованців. Так, у 1891 р. в ньому навчалось 182 особи, у 1893 р. – 169 осіб, у 1895 р. – 201 особа, у 1898 р. – 175 осіб, у 1901 р. – 178 осіб, у 1906 р. – 172 осіб, у 1907 р. – 185 осіб⁵⁴. «Брак» учнів можна пояснити виключеннями вихованців зі складу училища

⁵¹ Уставы православных духовных семинарий и училищ, высочайше утвержденные 22 августа 1884 года, с относящимися к ним постановлениями святейшего Синода. СПб.: Синод. тип., 1888. С. 147.

⁵² Разрядный список воспитанников Сумского духовного училища, составленный Правлением училища после испытаний, бывших за 1890/91 учебный год, и утвержденный Его Высокопреосвященством 20 июня 1891 г. *Листок для Харьковской епархии*. 1891. № 13. С. 341-344.

⁵³ Журналы очередного Сумского уездного земского собрания 1, 2, 3, 4 и 5 октября 1902 года с приложениями. Сумы: Тип. К. М. Пашкова, 1903. С. 255-256.

⁵⁴ Разрядный список воспитанников Сумского духовного училища, составленный Правлением училища после испытаний, бывших за 1890/91 учебный год, и утвержденный Его Высокопреосвященством 20 июня 1891 г. *Листок для Харьковской епархии*. 1891. № 13. С. 341-

через погане навчання, за вимогою батьків, через переведення до інших закладів освіти. Нарешті, СДУ був закладом переважно для синів священнослужителів – нечисельної групи населення. Останні, відповідно § 8 Статуту духовним училищам, як діти православного духовенства, користувалися безкоштовним правом навчання⁵⁵. На безоплатне навчання могли розраховувати сини викладачів (чинних і колишніх) СДУ, а також діти незаможних батьків світського звання, котрі зобов'язувалися подати відповідне прохання «з додатком благочинницької довідки про свою бідність за формою, повідомленою о. благочинним». Решта, в тому числі члени родин священників, які проживали за межами Сумського училищного округу, мусила навчатися коштовно. При цьому дітям з родин духовенства вибірково могла надаватися знижка на оплату за навчання. У перші 15 років існування закладу вартість одного навчального року становила 40 руб. Окремо за півроку вперед сплачувалося проживання в училищному гуртожитку, а також додатково – 10 руб. за набір постільної білизни. Разом утримання учня в перше десятиліття існування СДУ обходилося іногороднім батькам в 100 руб.⁵⁶ При цьому СДУ було єдиним у Сумах закладом освіти де дозволялося затримувати внесення коштів за навчання (у 1899 р. борг батьків перед училищем становив 1282 руб.)⁵⁷. Через здорожчання утримання закладу в 1900-х рр. вартість навчання зросла – спочатку з 40 до 55 руб., а в 1908 р. – до 70 руб. З цього часу утримання повного пансіонера коштувало його батькам у 150 руб., а «півпансіонера» – 100 руб.⁵⁸

Традиційно духовне училище мало характер закладу закритого типу: учні проживали та навчалися в ньому протягом навчального року, а канікули та відвідини батьків були суворо регламентовані. Училище мало пансіон на 200 осіб, перебування у якому було також платним. Існували пільги стосовно розміру платні за навчання: діти духовенства, сироти та інші неплатоспроможні мали відповідні знижки.

344; Разрядный список воспитанников Сумского духовного училища, составленный Правлением училища после годичных испытаний, произведенных за 1892/93 учебный год, и утвержденный Его Высокопреосвященством 14-го июня сего 1893 года. *Листок для Харьковской епархии*. 1893. № 12. С. 280–283; Разрядный список воспитанников Сумского духовного училища за 1894/95 учебный год. *Листок для Харьковской епархии*. 1895. № 13. С. 316–319; Сапухіна Л. Навчальні заклади дореволюційних Сум. Суми: б. в., 2000. С. 19.

⁵⁵ Уставы православных духовных семинарий и училищ, высочайше утвержденные 22 августа 1884 года, с относящимися к ним постановлениями святейшего Синода. СПб.: Синод. тип., 1888. С. 116.

⁵⁶ Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 2 сентября сего 1893 года. *Листок для Харьковской епархии*. 1893. № 18. С. 437; Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 22 сентября настоящего года. *Листок для Харьковской епархии*. 1898. № 19. С. 511; От Правления Сумского духовного училища. *Листок для Харьковской епархии*. 1893. № 12. С. 283.

⁵⁷ Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 21 сентября настоящего года. *Листок для Харьковской епархии*. 1899. № 20. С. 538.

⁵⁸ Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 19 сентября 1907 года. *Известия и заметки по Харьковской епархии*. 1907. № 20. С. 247.

Окрім забезпечення ґрунтовних знань, керівництво закладу дбало про культурний відпочинок і розвиток кругозору учнів. Так, у травні 1890 р. вихованці СДУ були запрошені на гуляння, влаштоване І.Г. Харитоненко для учнів сумських закладів освіти на його хут. Ліфицька Стінка. Тут для дітлахів і памолоді були влаштовані танці, співи, катання на човнах, феєрверк, частування солодощами та холодними закусками⁵⁹. Улітку 1908 р. 25 учнів училища в супроводі вихователів здійснили екскурсію до Криму, що передбачала відвідування Севастополю, Бахчисараю, Ялти та подорож морем⁶⁰. Культурно-масові заходи проходили й в стінах СДУ. Зокрема, 1899 р. в училищі відбувся літературно-мистецький вечір з нагоди 100-річчя від дня народження О. С. Пушкіна⁶¹. У 1902 р. – духовий концерт, вочевидь, влаштований переважно силами самих вихованців⁶². Традиційно урочистості із частуванням для вихованців влаштовувалися на Різдво та Великдень.

У виховній роботі увага приділялася прищепленню почуття дисципліни, ввічливості, чепурності, загалом «добрих навиків». Звісно, вагоме значення приділялося їхньому моральному, християнському вихованню, засобами чому слугували приклади поведінки викладачів, читання молитов, брати участь у службах, читаннях і співах на кліросі, причащення. Результатом таких дій мало стати «виконання християнських обов'язків в якості істинної потреби серця вихованців»⁶³.

Революційні події 1917-1919 рр. у Сумах спричинили закриття духовного училища: частина духовенства опинилася у еміграції (наприклад, єпископ Сумський Митрофан (Абрамов) виїхав до Сербії). Ті, хто залишився, у подальшому через приналежність до «ворожої соціальної верстви» були репресовані, постраждали за віру в тюрмах і таборах, а окремі – загинули. Резиденція, де протягом трьох років (1916–1919) перебував єпископ Митрофан із групою монахів, через багато десятиліть стала приміщенням відновленого вже в роки незалежності України духовного училища.

«Декрет про відділення церкви від держави і школи від церкви» (1918) встановлював світський характер освіти. У результаті комплексу заходів щодо його виконання усі духовні училища були закриті, майно передане для подальшого використання новою владою. Припускаймо, що остаточно СДУ припинило своє існування разом із третім установленням радянської влади у Сумах в листопаді 1919

---

⁵⁹ 1890 год. Гуляние на даче Ивана Харитоненко. URL: <http://www.otkudarodom.ua/ru/1890-god-gulyanie-na-dache-ivana-haritonenko>

⁶⁰ Местная хроника. *Сумской листок*. 1908. № 7. С. 3.

⁶¹ Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 21 сентября настоящего года. *Листок для Харьковской епархии*. 1899. № 20. С. 537.

⁶² Журналы Съезда духовенства Сумского училищного округа, бывшего 19 сентября 1902 года. *Листок для Харьковской епархии*. 1902. № 24. С. 690.

⁶³ Уставы православных духовных семинарий и училищ, высочайше утвержденные 22 августа 1884 года, с относящимися к ним постановлениями святейшего Синода. СПб.: Синод. тип., 1888. С. 154–155.

року. 1 січня 1920 р. усі «представники релігійного культу», навіть «якщо вони викладали цивільні науки», були звільнені з усіх закладів освіти Сумського повіту за пропозицією Колегії відділу народної освіти Сумського повітового революційного комітету. У самому приміщенні колишнього Сумського духовного училища того ж року був проведений ремонт для переведення сюди Білопільської вчительської семінарії⁶⁴.

Висновки. Своїй появі в Сумах духовне училище завдячує кільком обставинам: 1) бурхливий розвиток міста Суми та Сумського повіту в економічній, демографічній і духовній сферах; 2) наявність заможних благодійників – меценатів церкви (передусім, в особі Д.І. Суханова та І.Г. Харитоненка); 3) особиста приязнь до Сум з боку тодішнього архієпископа Харківського й Охтирського Амвросія. Раціональний підхід та добра організація справи зумовили доволі швидке вирішення питання переведення училища. Від задуму до реалізації (організаційне вирішення, проектування, фінансування, будівництво, устаткування) промайнуло лише два з половиною роки. У результаті, в Сумах з'явився ще один заклад середньої освіти, відтепер, духовного спрямування, котрий забезпечив містян додатковими робочими місцями, церкви регіону – псаломщиками й дяконами, релігійну молодь – першою сходиною отримання духовної освіти.

У Сумському духовному училищі було налагоджено навчальний та виховний процес, облаштовані належні побутові та господарські умови функціонування закладу, питання духовної опіки з боку єпархіальної влади, благодійна підтримка та меценатство. Поступ училища багато в чому забезпечувався якісним добром педагогічних кадрів, а також діловими й організаторськими якостями керівників закладу, особливо А.Ф. Грузова. Важливу роль у розвитку закладу відіграло саме духовенство Сумського училищного округу, котре небайдуже ставилося до потреб навчального закладу, а також почесні благодійники училища з числа місцевих цукрозаводчиків.

Подальше дослідження історії Сумського духовного училища потребує розширення джерельної бази, передусім, за рахунок документів відомств духовного управління Російської імперії. Перспективними є питання щодо специфіки організації навчального процесу, виховної роботи, матеріально-технічного й кадрового забезпечення СДУ, а також педагогічної творчості його викладачів.

REFERENCES

- 1890 god. Gulyanie na dache Ivana Kharitonenko [1890 Festivities at Ivan Kharitonenko's Dacha]. URL: <http://www.otkudarodom.ua/ru/1890-god-gulyanie-na-dache-ivana-haritonenko> [in Russian].
- Butkevich, T. Ot Komiteta po sboru pozhertvovaniy na posobie bednyim tserkvyam i prihodam Harkovskoy eparchii [From the Committee for the Collection of Donations for Benefits to

⁶⁴ ДАСО. Ф. Р-2340. Оп. 2. Спр. 18. Арк. 4, 10.

- poor Churches and Parishes of the Kharkiv Diocese]. *Harkovskie eparhialnyie vedomosti*. 1889. № 19. S. 300. [in Russian].
- Butkevich, T.I. Vyisokopreosvyaschennyiy Amvrosiy, arhiepiskop Harkovskiy. Biograficheskiy ocherk [His Eminence Ambrose, Archbishop of Kharkov. Biographical sketch]. Kharkov: Tip. Gub. pravl., 1902. 349 s. [in Russian].
- Filaret (Gumilevskii) Istoriko-statisticheskoe opisanie Kharkovskoi yeparkhii: v 3-kh tomakh. Tom 1. [Historical and statistical Description of the Kharkiv Diocese: in 3 Volumes. Volume 1]. Kharkov: Kharkovskii chastnii muzei gorodskoi usadbi, 2006. 332 s. [in Russian].
- Illarionov, S. Poezdka preosvyashchennogo Amvrosiya v g. Sumi [Bishop Ambrose's trip to Sumy]. *Kharkovskie yeparkhialnye vedomosti*. 1883. № 3. S. 37-40 [in Russian].
- Ivan Gerasimovich Kharitonenko (†30 noyabrya 1891 goda) [Ivan Gerasimovych Kharitonenko († November 30, 1891)]. Kharkov: Tip. «Yuzhnogo kraya», 1894. 24 s. [in Russian].
- Kharkovskii kalendar na 1891 god [Kharkov Calendar for 1891]. Kharkov: Tip. gub. pravl., 1891. razd. pag. [in Russian].
- Kharkovskii kalendar na 1898 god [Kharkov Calendar for 1898]. Kharkov: Khark. gub. stat. kom., 1898. razd. pag. [in Russian].
- Kharkovskii kalendar na 1914 god [Kharkov Calendar for 1914]. Kharkov: Khark. gub. stat. kom., 1914. razd. pag. [in Russian].
- Makarev, F.G. Reforma dukhovno-uchebnikh zavedenii i, v chastnosti, dukhovnikh uchilishch [The Reform of religious educational Institutions and, in particular, religious Schools]. *Khristianskoe chtenie*. 1906. № 1. S. 137-157 [in Russian].
- Manko, M.O. Sumy ta sumchany u dokumentakh suchasnykiv. Knyha persha (1655-1919) [Sumy and Sumy dwellers in the Documents of Contemporaries. Book One (1655-1919)]. Sumy: VVP «Mriia-1» TOV, 2005. 388 s. [in Ukrainian].
- Matiakh, V.M. Dukhovnyi rehlament 1721 [Spiritual Regulation of 1721]. Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. / redkol.: V.A. Smolii (holova) ta in.; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. K.: Naukova dumka, 2004. T. 2: H-D. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Dukhovny_reglament_1721 [in Ukrainian].
- Mestnaya khronika [Local Chronicle]. *Sumskoi listok*. 1908. № 7. S. 3. [in Russian].
- Ot Pravleniya Sumskogo dukhovnogo uchilishcha [From the Board of the Sumy Theological School]. *Listok dlya Kharkovskoi yeparkhii*. 1891. № 16. S. 417 [in Russian].
- Ot Pravleniya Sumskogo dukhovnogo uchilishcha [From the Board of the Sumy Theological School]. *Listok dlya Kharkovskoi yeparkhii*. 1893. № 12. S. 283 [in Russian].
- Otchet Bratstva sv. Amvrosiya Mediolanskogo pri Sumskom dukhovnom uchilishche dlya vspomoshchestvovaniya nuzhdayushchimsya vospitannikam sego uchilishcha za period vremeni ot 19-go sentyabrya 1906 g. po 19-e sentyabrya 1907 g. [Report of the Brotherhood of St. Ambrose of Milan at the Sumy Theological School to help Students of this School who are in Need for the Period from September 19, 1906 to September 19, 1907]. *Izvestiya i zametki po Kharkovskoi yeparkhii*. 1908. № 6. S. 805-809 [in Russian].
- Protoierei, V.V. Nikolskii (nekrolog) [Archpriest V.V. Nikolsky (obituary)]. *Izvestiya i zametki po Kharkovskoi yeparkhii*. 1908. № 1. S. 133-136 [in Russian].
- Razryadnii spisok vospitannikov Sumskogo dukhovnogo uchilishcha za 1894/95 uchebnyi god [Discharge List of Students of the Sumy Theological School for the 1894/95 academic Year]. *Listok dlya Kharkovskoi yeparkhii*. 1895. № 13. S. 316-319 [in Russian].
- Razryadnii spisok vospitannikov Sumskogo dukhovnogo uchilishcha, sostavlennii Pravleniem uchilishcha posle ispitanii, bivshikh za 1890/91 uchebnyi god, i utverzhdenii Yego

- Visokopreosvyashchenstvom 20 iyunya 1891 g. [The Discharge List of Students of the Sumy Theological School, compiled by the Board of the School after the Examinations for the 1890/91 academic Year, and approved by His Eminence on June 20, 1891]. *Listok dlya Kharkovskoi yeparkhii*. 1891. № 13. S. 341-344 [in Russian].
- Razryadnii spisok vospitannikov Sumskogo dukhovnogo uchilishcha, sostavlennii Pravleniem uchilishcha posle godichnikh ispitani, proizvedennikh za 1892/93 uchebnyi god, i utverzhdenii Yego Visokopreosvyashchenstvom 14-go iyunya sego 1893 goda [The Discharge List of students of the Sumy Theological School, compiled by the Board of the School after Examinations for the 1892/93 academic Year, and approved by His Eminence on June 14 of this 1893]. *Listok dlya Kharkovskoi yeparkhii*. 1893. № 12. S. 280-283 [in Russian].
- Samoilovich, I. Spravochnaya kniga dlya Kharkovskoi yeparkhii [Reference Book for the Kharkiv Diocese]. Kharkov: Tip. I.M. Varshavchika, 1904. 471 s. [in Russian].
- Sapukhina, L. Navchalni zaklady dorevoliutsiinykh Sum [Educational Institutions of pre-revolutionary Sumy]. Sumy, 2000. 30 s. [in Ukrainian].
- Savva (Tikhomirov). Khronika moei zhizni: Avtobiograficheskie zapiski visokopreosvyashchennogo Savvi, arkhiepiskopa Tverskogo i Kashinskogo [Chronicle of my Life: Autobiographical Notes of His Eminence Savva, Archbishop of Tver and Kashinsky]. T. 1-9. Sergiev Posad: 2-ya tip. A.I. Snegirevoi, 1898-1911. T. 8: (1886-1890 gg.). 1909. 842, XXXV s. [in Russian].
- Skybytska, T. Dukhovne uchylshche, poch. 90-kh rr. 19 st. (arkhit). Vul. Troitska, 48 [Theological School, early 90s of the 19th century. (architect). St. Troitska, 48]. *Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy. Sumska oblast (Materialy do bahatotomnoho «Zvodu pamiatok istorii ta kultury Ukrainy»)*. Kyiv, 2017. S. 182-183 [in Ukrainian].
- Spisok del, podlezhashchikh vedeniyu i resheniyu preosvyashchennogo vikariya Kharkovskoi yeparkhii – yepiskopa Sumskogo [List of Cases to be conducted and solved by the Right Reverend Vicar of the Kharkiv Diocese – Bishop of Sumy]. *Listok dlya Kharkovskoi yeparkhii*. 1903. № 7. S. 195-196 [in Russian].
- Spisok lits, sluzhashchikh v Sumskom dukhovnom uchilishche za 1902-1903 uchebnyi god [List of People serving in the Sumy Theological School in the 1902-1903 academic year]. *Listok dlya Kharkovskoi yeparkhii*. 1903. № 16. S. 494-497 [in Russian].
- Spisok lits, sluzhashchikh v Sumskom dukhovnom uchilishche za 1907-1908 uchebnyi god [List of People serving in the Sumy Theological School in the 1907-1908 academic year]. *Izvestiya i zametki po Kharkovskoi yeparkhii*. 1908. № 11. S. 684-686 [in Russian].
- Taraban, Yu.V. & Kudinov, D.V. Zasnuvannia Sumskoho dukhovnoho uchylshcha: prychny, obstavyny, prychetni osoby. Sumski istoryko-kraieznavechi studii [Founding of the Sumy Theological School: Reasons, Circumstances, People involved]. *Zbirnyk materialiv III Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii (1 hrudnia 2022 r., Sumy)*. Sumy: SumDPU imeni A.S. Makarenka, 2023. S. 68-73 [in Ukrainian].
- Tsirkulyar po Kharkovskomu uchebnomu okrugu [Circular for Kharkiv educational District]. 1902. № 10. 85 s. [in Russian].
- Ustavi pravoslavnykh dukhovnykh seminarii i uchilishch, visochaishe utverzhdenne 22 avgusta 1884 goda, s otnosyashchimisya k nim postanovleniyami svyateishego Sinoda [The Statutes of Orthodox theological Seminaries and Schools, approved on August 22, 1884, with the resolutions of the Holy Synod related to them]. SPb.: Sinod. tip., 1888 [in Russian].
- Vospominaniya byivshego uchitelya istorii o rabote v Sumskoy I-y zhenskoy gimnazii v 1912-1916 gg. Lyahova Pavla Vasilevicha: rukopis [Memoirs of a former History Teacher about his Work in the Sumy 1st Women's Gymnasium in 1912-1916. Lyakhov Pavel Vasilyevich: manuscript]. 66 l. [in Russian].

- Zhurnal Pravleniya Sumskogo dukhovnogo uchilishcha o vvedenii odnoobraznikh postelnikh priborov dlya vsekh svoekoshtnikh vospitannikov, pomeshchayushchikhsya v zdanii Sumskogo dukhovnogo uchilishcha. Utverzhen rezolyutsiei Yego Visokopreosvyashchenstva 14 aprelya sego 1891 goda [Journal of the Board of the Sumy Theological School on the Introduction of uniform Bedding for all self-sufficient Pupils accommodated in the Building of the Sumy Theological School. Approved by the Resolution of His Eminence on April 14, 1891]. *Listok dlya Kharkovskoi yeparkhii*. 1891. № 9. S. 190-193 [in Russian].
- Zhurnal Sezda dukhovenstva Sumskogo uchilishchnogo okruga [Journal of the Congress of the Clergy of the Sumy School District. No.1. 1894, September 20 days]. № 1. 1894 goda, sentyabrya 20 dnya. *Listok dlya Kharkovskoi yeparkhii*. 1894. № 22. S. 524-527 [in Russian].
- Zhurnali ocherednogo Sumskogo uezdnogo zemskogo sobraniya 1, 2, 3, 4 i 5 oktyabrya 1902 goda s prilozheniyami [Journals of the regular Sumy District Zemstvo Meeting on October 1, 2, 3, 4 and 5, 1902 with Applications]. Sumy: Tip. K.M. Pashkova, 1903. 335 s. [in Russian].
- Zhurnali Sezda dukhovenstva Sumskogo uchilishchnogo okruga, bivshego 10 sentyabrya sego 1892 goda [Journals of the Congress of the Clergy of the Sumy School District, which took place on September 10, 1892]. *Listok dlya Kharkovskoi yeparkhii*. 1892. № 20. S. 502-504 [in Russian].
- Zhurnali Sezda dukhovenstva Sumskogo uchilishchnogo okruga, bivshego 2 sentyabrya sego 1893 goda [Journals of the Congress of the Clergy of the Sumy School District, which took place on September 2, 1893]. *Listok dlya Kharkovskoi yeparkhii*. 1893. № 18. S. 437-438 [in Russian].
- Zhurnali Sezda dukhovenstva Sumskogo uchilishchnogo okruga, bivshego 23 sentyabrya nastoyashchego goda [Journals of the Congress of the Clergy of the Sumy School District, which was held on September 23 of this year]. *Listok dlya Kharkovskoi yeparkhii*. 1897. № 19. S. 493-496 [in Russian].
- Zhurnali Sezda dukhovenstva Sumskogo uchilishchnogo okruga, bivshego 22 sentyabrya nastoyashchego goda [Journals of the Congress of the Clergy of the Sumy School District, which took Place on September 22 of this year]. *Listok dlya Kharkovskoi yeparkhii*. 1898. № 19. S. 510-513 [in Russian].
- Zhurnali Sezda dukhovenstva Sumskogo uchilishchnogo okruga, bivshego 21 sentyabrya nastoyashchego goda [Journals of the Congress of the Clergy of the Sumy School District, which was held on September 21 this year]. *Listok dlya Kharkovskoi yeparkhii*. 1899. № 20. S. 536-540 [in Russian].
- Zhurnali Sezda dukhovenstva Sumskogo uchilishchnogo okruga, bivshego 19 sentyabrya 1902 goda [Journals of the Congress of the Clergy of the Sumy School District, which was held on September 19, 1902]. *Listok dlya Kharkovskoi yeparkhii*. 1902. № 24. S. 689-693 [in Russian].
- Zhurnali Sezda dukhovenstva Sumskogo uchilishchnogo okruga, bivshego 19 sentyabrya 1903 goda [Journals of the Congress of the Clergy of the Sumy School District, which was held on September 19, 1903]. *Listok dlya Kharkovskoi yeparkhii*. 1903. № 23. S. 692-696 [in Russian].
- Zhurnali Sezda dukhovenstva Sumskogo uchilishchnogo okruga, bivshego 19 sentyabrya 1907 goda [Journals of the Congress of the Clergy of the Sumy School District, which was held on September 19, 1907]. *Izvestiya i zametki po Kharkovskoi yeparkhii*. 1907. № 20. S. 246-249 [in Russian].
- Zhurnali Sumskogo ocherednogo uezdnogo zemskogo sobraniya 15, 16, 17, 18 i 19 sentyabrya 1890 goda. S prilozheniyami [Journals of the Sumy Regular County Zemstvo Assembly on September 15, 16, 17, 18 and 19, 1890. With applications]. Kharkov: Tip. I.M. Varshavchika, 1891. 212 s. [in Russian].